

***Roald Dhal Charlie és a csokigyár című
regényének cenzúrája – okai és hatásai***

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
Cenzúratörténet.....	3
A társadalmi normaszegés módjai – az irodalom mint görbe tükör.....	4
Az irodalom mint korkép.....	7
Az adaptációk jelentősége.....	9
Karaktererek módosításának hatása a párbeszédre – a szimbólumok változása.....	10
A cenzúra lehetőségei a műfordításban.....	12
A cenzúra lehetősége a nyelv modernizálásában.....	13
Konklúzió.....	13
Bibliográfia.....	13
Primer források.....	13
Szekunder források.....	13

Bevezetés

A cenzúra és az irodalom kapcsolata a 21. században egyre jelentősebb kérdéssé válik, különösen a gyermekirodalom területén, ahol a társadalmi normák és elvárások formálják a narratívák recepcióját. A dolgozatom célja Roald Dahl *Charlie és a csokigyár* című művének elemzése a cenzúra és a kulturális kontextus szempontjából. Ki fogok térni a cenzúra történeti háttérére, különböző esetekben való megjelenésére, és annak céljaira. Elemzem a *Charlie és a csokigyár* szövegében történt változtatásokat, valamint ezeknek a hatását a karakterek megjelenésére és a párbeszédre. A munka vizsgálja a mű szatirikus mivoltát, hogy a karakterek szélsőséges jellege és a sztereotípiák hogyan tükrözik a társadalmi normaszegést, valamint a komikum szerepét a társadalmi kritikában. A kutatás rávilágít arra, hogy a cenzúra nem csupán a művek tartalmát befolyásolja, hanem azok értelmezését is, különös tekintettel Dahl az adaptációikra, így a későbbiek folyamán a 2005 filmben megjelenő szövegekkel is foglalkozom. Tárgyalom a cenzúra lehetséges okait és következményeit és kitérek arra, hogy egyes esetekben milyen hatással lehetnek egy adott műre ezek a változtatások. Ehhez szükségszerűen elemzem az eredeti, 1964-es angol nyelvű szöveget és összevetem a 2023-as kiadással.

Továbbá tágabb kitekintésben foglalkozom a műfordítással és a szövegek nyelvének modernizálásával, valamint az ilyen esetekben megjelenő implicit cenzúra lehetőségével, ugyanis hipotézisem szerint egy minimális változtatás, egy árnyalatnyi különbség is képes befolyásolni egy mű egészének atmoszféráját és jelentéstartalmát.

Cenzúratörténet

A cenzúra a történelem folyamán egy állandóan jelen lévő, sokszor ellentmondásos jelenség, mint például az amerikai hadseregben bevezetett „Don't Ask/Don't Tell”¹ politikája, amelyről Judith Butler is írt².

Az irodalmat és a művészet érintő cenzúra hatást gyakorolt mind a művészi szabadságra, mind az olvasói élményre. A cél gyakran a társadalom "védelme" volt az olyan tartalmaktól, amelyeket egy adott kor politikai, erkölcsi vagy kulturális vezetői veszélyesnek ítélték. Ennek eredményeként a cenzúra hatással volt arra, hogyan formálódtak, maradtak fenn vagy alakultak át az irodalmi művek. Ebben a fejezetben azt tekintem át, hogyan formálta a cenzúra az irodalmi kánont, és miként alakította a gyerekeknek szánt művek üzenetét, a 20. és 21. században.

A cenzúra gyökerei az ókorig vezethetők vissza, amikor a hatalom különböző formái (vallási, politikai) igyekeztek korlátozni azokat a gondolatokat és eszméket, amelyek veszélyeztethették az uralkodó rendet. Az irodalomra való alkalmazása eredetileg az erkölcsök, a

1 A rendeletet részletesen tárgyalja: HALLEY 1994

2 BUTTLER 2015.

politikai lojalitás és a társadalmi stabilitás védelmét szolgálta. A 20. században a cenzúra egyre szisztematikusabbá vált, és az irodalmat nemcsak erkölcsi, hanem ideológiai alapon is szabályozták. A totalitárius rendszerek különösen élesen figyelték az irodalmi műveket. A gyermekirodalomban gyakran történt szövegkorrekció a "helyes" értékek közvetítésének érdekében, ezáltal az emberek már egészen kiskoruktól kezdve a megfelelőnek ítélt értékrendet kapták.³

A gyermekirodalmat a szülők és az oktatók egyaránt gyakran tartották a társadalmi értékek közvetítő eszközének, így ezekben a művekben kiemelten fontosak voltak az "egészséges" és "erkölcsös" tartalom. Ezen az alapon változtatták meg például karakterek jellemzőit vagy éppen a történet szövegét, hogy az megfeleljen az adott társadalom "elfogadható" normáinak, ezáltal is nevelve a gyermekeket⁴.

A 21. században a cenzúra új formái is színre léptek: a politikailag korrekt⁵ nyelvhasználat jegyében egyre több irodalmi mű esetében módosítják a "kényes" vagy "ártalmas" kifejezéseket. Roald Dahl műveiben is ilyen jellegű cenzúrával találkozhatunk, amely során például a karakterek ábrázolását és beszédmódját igazítják a mai társadalmi normákhoz. Az ilyen változtatások célja az olvasók érzékenységének védelme, de ez sok esetben feszültséget generál a szerzői szándék és az olvasói fogadtatás között, mivel így a művek már nem feltétlenül hozzák az eredetileg megteremtési kívánt atmoszférát és üzenetet. Dahl műveinél pontosan ez az eset áll fenn. A *Charlie és a csokigyár*, vitákat váltottak ki merész karakterábrázolásával és sajátos humora miatt. Az elmúlt években különösen előtérbe került műví felülvizsgálata és módosítása, Dahl más írásaival egyetemben, hogy azok megfeleljenek a jelenkor társadalmi és kulturális elvárásainak. Ennek során több szereplő és dialógus változott meg, amelyek alapjaiban formálják a történet satirikus, kritikus éleit.

A cenzúra történetében tehát a gyermekirodalom kiemelt szerepet játszott, és a művek megváltoztatása mindig az adott kor szellemiségének függvényében történt. Roald Dahl könyvei kapcsán azonban felmerül a kérdés, hogy az ilyen változtatások segítik-e vagy hátráltatják-e az olvasót abban, hogy megértse az irodalom kritikai funkcióját.

A társadalmi normaszegés módjai – az irodalom mint görbe tükör

Roald Dahl *Charlie és a csokigyár* című regénye számos olyan elemet tartalmaz, amely a korban hagyományos társadalmi normák határát feszegeti. Azáltal, hogy megszegi és kiforgatja a

³ POTTER, 2013.

⁴ POTTER, 2013.

⁵ A *politikai korrektség* (angolul *political correctness*, *PC* vagy *píszí*) azt jelenti, hogy valaki úgy fogalmaz és viselkedik, hogy közben igyekszik elkerülni, hogy megsértsen, megbántson másokat, legyen az akár egy másik személy, vagy akár egy vallási, kulturális, etnikai vagy egyéb közösség.

társadalmi konvenciókat, Dahl nemcsak szórakoztatja, megnevetteti az olvasót, hanem éles társadalomkritikát is megfogalmaz. Ebben a fejezetben bemutatom a társadalmi normaszegés különböző módjait a műben, ezek hatásait és értelmezési lehetőségeit.⁶

A regény egyfelől a szülő-gyermek kapcsolatot parodizálja; szereplői között megfigyelhető, hogy a gyermekek jelleme sok esetben a szülei túlságosan megengedő vagy felelőtlen nevelési módszerein alapszik, ezáltal személyiségük ábrázolása szélsőségesen szatirikus. Kiindulópontnak a *Karcsi és a csokoládégyár* rétegkritika mivoltját fogom venni. Alapkompozícióként öt gyerek jelenik meg: Veruca Show (Csap Veruska), egy elkényeztetett, gazdag kislány, Violet Nyálias (Nyájas Viola), a rágógumibajnok, aki anyja vágyainak és céljainak a megtestesítője, ezáltal fő motivációja a versengés, Mike Teevee (Kép Ernő), a kisfiú akit a tévé nézésen kívül semmi nem érdekel, Augustus Gloop (Bendő Bandi), aki szörnyen falánk, valamint Charlie (Karcsi), aki a könyvben a pozitív etikai értékeket testesíti meg. Mindhárom gyermek karaktere szélsőséges a maga módján, ezáltal tökéletes arra, hogy görbe tükröt alkosson a sztereotipikus jellemekről. Dahl ezekkel a karakterekkel azokat a társadalmi normákat kérdőjelezi meg, amelyek a „a gyerekek minden jár” és a „majd úgyis magától megtanulja” szélsőségeit tükrözik. A szülői elvárások kifigurázása új aspektust adhat a család szerepének a gyermek személyiségének formálásában. A könyvben megjelenő szélsőségek mind a gyerekek számára közvetített üzenet átadásához, mind pedig a komikumhoz, hozzájárul. A továbbiakban Augustus Kugle (Bendő Bandi) és az umpa-lumpák karakterét emelném ki.

Az umpa-lumpák elsődleges szerepe – azon túl, hogy a Csokoládégyárban dolgoznak – az, hogy általuk hangzik el a már korábban említett rétegkritika. Minden esetben gúnyos, néha-néha már kissé alpári formában teszik ezt meg, ez viszont továbbra is jól beleillik a könyvben megjelenő számos szélsőség és eltúlzott jelent közé. Az umpa-lumpák azt mondják ki, ami mindvégig jelen van a mesében, mindenki látja, de senki nem beszél róla. A kinyilatkoztatásaikat a többi gyerek és szülei minden alkalommal felháborodottsággal fogadják; mivel a szülők folyamatosan nehézségekbe ütköznek a saját elkényeztetett gyerekeikkel folytatott kommunikáció során, viszont ezt a problémát sosem vállalják fel, így megütköznek azon, amikor már nem lehet tovább úgy tenni, mintha minden rendben volna.

Mivel a negédes, mézesmázos stílusú Wonka úr nemigen fogalmaz meg nyílt kritikát, így külső szemlélőként az umpa-lumpák karakterére hárul az a feladat, hogy levonják és kimondják a „tanulságokat”, amit viszont az érzékletesség érdeklében gyakran meglehetősen szélsőséges formában tesznek meg. Ebből fakadóan azonban tekinthetjük a *Karcsi és a csokoládégyarat* egyfajta társadalmi szatírának; mivel minden gyermek egy sztereotipikus jellemeket ábrázol, majd olyan

⁶ HUTCHEON, 1985.

szituációkba helyezi a karaktereket, ahol ezek a vonásaik ki is ütköznek. Dahl ezekkel a túlzásokkal teremt egy komikus-ironikus valóságábrázolást.

A *Charlie és a csokigyár* a fogyasztói társadalom elé is görbe tükröt tart. Dahl világában a mértéktelenség, kapzsiság és az azonnali jutalom elvárása általánosan elítélt tulajdonságként van kezelve. Augustus Gloop mohósága, amely igazán groteszk végkimenetelt kap, és Veruca Show akaratossága, amely aranyszelvények megszerzésében csúcsosodik ki, egyértelműen a fogyasztói társadalom kritikáját tükrözik. Ezekkel a normaszegésekkel Dahl rávilágít arra, hogy a fogyasztásra épülő társadalmi normák megkérdőjelezhetők és veszélyesek, valamint a mértéktelenségnek a műben súlyos következményei is vannak, a gyerekek saját kapzsiságuk áldozatai lesznek.

Wonka gyára egy sajátos mikrokozmosz, amelyben a munkavégzés és a termelés fogalma kifordított formában jelenik meg. Az umpa-lumpák karaktereinek megjelenésével Dahl ráirányítja a figyelmet a társadalmi struktúrákra, különösen a munkások és a tulajdonos közötti kapcsolatra. Az umpa-lumpák Wonka „tulajdonát” képezik, és ez egy komoly társadalom kritikaként jelenhet meg a munkásosztály helyzetét illetően, különösen a kiszolgáltatottság és az egyenlőtlen bánásmód vonatkozásában. Wonka világában az umpa-lumpák szegregált életmódja és állandó munkavégzése szatirikusan és groteszk módon mutatja be a munka mechanizmusait, és felhívja a figyelmet a kizsákmányolás és az egyenlőtlenség társadalmi problémájára.

A regény főszereplője, Charlie, a szegénységet képviseli, míg az egyes gyerekek és családjuk különböző társadalmi rétegeket képviselnek. Charlie és családja nyomorúságos helyzete Dahl társadalomkritikájának központi eleme, amelyben azt sugallja, hogy a valódi értékek és erények nem kapcsolódnak az anyagi javakhoz. Charlie, aki végig a pozitív példát képviseli a regényben végül győzedelmeskedik, ami Dahl világában azt üzeni, hogy a társadalmi osztály nem predesztinál sem egyéni sikert, sem erkölcsi értéket. Ez az elgondolás egyfajta normaszegés, hiszen a 20. századi társadalmakban az anyagi jólét gyakran a siker egyértelmű mércéjének számított.

Dahl művében gyakori, hogy a gyerekek felnőttként viselkednek, míg a felnőttek sokszor gyermeketeg vagy épp felelőtlen magatartást tanúsítanak. Ez a normaszegés különösen a felnőtt szereplők esetében figyelhető meg, ahol a szülők gyakran gyerekes és felelőtlen módon állnak hozzá a neveléshez és az élethez, miközben a gyerekeknél is megfigyelhetők érettségről árulkodó tulajdonságok. Dahl ezzel az ábrázolással azt sugallja, hogy az életkor nem feltétlenül jelzi az érettséget, és hogy a felelős, morális döntésekre való képesség nem mindig a felnőttek kiváltsága.

Dahl stílusának jellegzetessége a groteszk humor és az abszurd helyzetek teremtése. A *Charlie és a csokigyár* tele van olyan komikus jelenetekkel, amelyek a társadalmi normák abszurdítására és irracionálisára világítanak rá. Azáltal, hogy túlzásokkal és groteszk humorral

ábrázolja a karaktereket, Dahl azt sugallja, hogy a társadalmi normák nem mindig logikusak vagy igazságosak, ez a groteszk kifigurázás, pedig egyfajta szembesülés lehet az olvasó számára.⁷

A *Charlie és a csokigyár* társadalmi normaszegései arra ösztönzik az olvasót, hogy elgondolkodjon a társadalmi konvenciók természetén, és megkérdőjelezze azok érvényességét és igazságosságát. Dahl művében a normaszegés nem csupán szórakoztató elem, hanem mélyreható társadalmi üzenetet hordoz, amely komikus, mégis kritikus fényt vet a fogyasztói társadalomra, a szülői nevelési módszerekre és a társadalmi struktúrákra. Ezáltal a regény nemcsak az irodalomban való hatását mutatja be, hanem a társadalmi normák közötti szabad gondolkodás fontosságát is hangsúlyozza.

Az irodalom mint korkép

A *Charlie és a csokigyár* az irodalom korképének egy olyan példája, amelyben Dahl az adott kor társadalmi és kulturális kihívásaira reflektál. A szatirikus karakterábrázolás és a groteszk humor mind eszközként szolgál arra, hogy rávilágítson a fogyasztói társadalom veszélyeire, a nevelési elvek hibáira és a társadalmi egyenlőtlenségekre. Az irodalom ilyen módon képes az adott korszak problémáit megőrizni és újraértelmezni a jövő olvasói számára. Dahl műve így egyszerre szól az 1960-as évek olvasóihoz és a modern kor emberéhez, reflektálva a társadalom örök kihívásaira⁸.

Az irodalom nem csak szórakoztató műfaj, hanem a társadalmi és kulturális értékek tükröke, amely segít az adott kor sajátosságainak megértésében. Roald Dahl *Charlie és a csokigyár* című műve különösen alkalmas erre a vizsgálatra, hiszen egyszerre tükrözi a 20. század közepének fogyasztói társadalmát és az akkori nevelési, társadalmi értékrendeket. Ebben a fejezetben bemutatom, hogyan válik a regény a maga módján korképpé, amelyben megmutatkozik a társadalmi osztályok közötti különbség, a szülői felelősség és a társadalomra irányuló groteszk, szatirikus kritika.⁹

Dahl regényének egyik központi témája a fogyasztói társadalom, amely a 20. század közepére vált egyre inkább meghatározóvá a nyugati világban. Az 1960-as évek Nagy-Britanniájában a fogyasztói társadalom jelentős növekedésen ment keresztül, amit a háború utáni gazdasági fellendülés és a javuló életszínvonal is elősegített. Ekkor váltak széles körben elérhetővé olyan árucikkek, mint a háztartási gépek, autók, divatcikkek és technológiai újdonságok. Matthew Hilton kutatásai szerint a fogyasztói kultúra ezen növekedése hozzájárult egy új politikai és társadalmi mozgalomhoz, amelyben a fogyasztás egyfajta politikai szerephez is jutott, különösen a

⁷ HUTCHEON, 1985.

⁸ HUTCHEON, 1985; ORWELL, 1946.

⁹ EAGLETON, 1983; FRYE, 1975.

középosztály és a nők körében, mivel lehetőséget adott a társadalmi identitás kifejezésére és az önállóság növelésére. Ez a változás nemcsak az egyéni vásárlási szokásokat, hanem a társadalmi struktúrákat is formálta, mivel a fogyasztás egyre inkább a társadalmi státusz kifejezésének eszközévé vált, miközben egyre több kritika érte a fogyasztói társadalom környezeti hatásait is.¹⁰ A *Charlie és a csokigyár* megjelenése idején, az 1960-as években, a gazdasági növekedés és a reklámpar fejlődése ösztönözte a fogyasztói vágyakat és az anyagi jólét keresését. Ennek a lecsapódása a könyvben is megjelenik; a regény karakterei, különösen Augustus Gloop és Veruca Salt, a mértéktelen fogyasztás és az önzés példái, akik megtestesítik azt a társadalmi normát, amely a materiális, anyagi értékeket helyezi előtérbe. Ezzel szemben Charlie szegénysége és egyszerűsége a szerényebb életmód idealizálását tükrözi, és egyfajta ellenpontként jelenik meg a túlzott fogyasztói attitűddel szemben.

Az 1960-as évek társadalmi értékrendje a gyereknevelés kapcsán is változáson ment keresztül. A regényben szereplő szülők viselkedése – akik túlságosan engedékenyek vagy éppen figyelmetlenek – a korszak nevelési elveinek szatirikus ábrázolása. Veruca Salt szülei például mindent megadnak a lányuknak, ezzel a gyerekek túlzott elkényeztetését és a szülői elvárások lazítását jelenítve meg. Ezzel szemben Charlie családja, bár anyagilag szűkölködik, a szeretetet és erkölcsi értékeket helyezi előtérbe, ami jól tükrözi azokat az értékeket, amelyeket Dahl is fontosnak tartott a gyermekirodalomban. Az egyes karakterek nevelési háttére által a könyv társadalmiorképet fest arról, hogyan alakítja a nevelés a felnövekvő generációk értékrendjét.

Charlie családja a társadalom legsóbb rétegét képviseli, amely rávilágít azokra az egyenlőtlenségekre, amelyek a jóléti társadalmakban is jelen vannak. Azáltal, hogy Charlie végül megnyeri a gyárat, Dahl egyfajta optimista üzenetet fogalmaz meg: a szorgalom és az erkölcsi tartás meghozza jutalmát, még egy olyan világban is, amelyben az anyagi előnyök gyakran előnyt jelentenek, ezt pedig értelmezhetjük egyfajta példaként az olvasó gyerekek számára. A mű tehátorkép arról a hitről és reményről, amely a társadalom egyenlőtlenségei ellenére az igazi értékek a kitartásban és a szerénységben rejlenek, és hogy ezek a tulajdonságok elismerést nyerhetnek, ha valaki elég szerencsés. Ez a szemlélet a társadalmi mobilitásról és az osztályok közötti átjárhatóságról alkotott idealizált kép, amely egyfajta reményt sugározhat az olvasók felé.¹¹

Dahl írásainak szatirikus hangneme és groteszk humora különösen alkalmassá teszi a művet arra, hogy az olvasók új perspektívából tekintsenek az általuk megszokott társadalmi normákra. Azáltal, hogy túlzásokkal, karikaturisztikusan ábrázolja a karaktereket és azok jellemhibáit, Dahl azt mutatja meg, milyen visszás hatásai lehetnek a fogyasztásra és sikerre épülő értékeknek. Ezzel

10 HILTON, 2007

11 u. o.

kizökkenti az olvasót az eddig berögződött szemléletmódból, amikkel a fennálló társadalmi normákra tekint. Az olvasók számára ez egyfajta „görbe tükör” a saját társadalmi viszonyairól, amely arra készíti őket, hogy elgondolkodjanak a saját életük és társadalmi környezetük értékrendjéről, esetleg újraformálják azokat. Ez a görbetükör-szerű ábrázolás hozzájárul ahhoz, hogy a regény egyszerre szórakoztató és társadalomkritikus műként is értelmezhető legyen, ezáltal túlmutatva azon, hogy a regény egy gyermekeknek szóló mese, mivel azon túl, hogy valóban mesés fikció, számtalan további értelmezési sítot rejt magában.¹²

Annak ellenére, hogy Dahl műve az 1960-as években íródott, számos témája időtállóan bizonyult. A fogyasztói társadalom, a szülői felelősség kérdése, és a társadalmi osztályok közötti különbségek mind olyan témák, amelyek a mai napig releváns kérdéseket vetnek fel. A modern olvasók számára ismerős lehet az a társadalmi közeg, amelyben a mértéktelen fogyasztás, a gyerekek elkényeztetése, és az egyenlőtlenségek éles ellentéte szembetűnő, mivel ezek a mai napig fennálló problémák. Így a regény kortárs olvasatai is aktuális kérdésekre világítanak rá, miközben Dahl humoros stílusa lehetővé teszi, hogy a mű időtálló társadalomkritikaként jelenjen meg.¹³

A társadalomkritika mellett, a mű réteggkritikaként is értelmezhető; amelyben az egyes társadalmi rétegeket, valamint ember archetípusokat szatirikusan jelenítenek meg egyes karakterek, mindenki más-más szimbólumként jelenik meg, így a regény nem csak a társadalom egészével szemben, hanem annak egyes elemei felé is tud kritikát megfogalmazni. Ennek megjelenítésének alapjául a szereplők szélsőséges, irreális jelleme szolgál, amelyek 2015-ös kiadásban sokkal kevésbé radikálisan jelennek majd meg.

Az adaptációk jelentősége

Számos meséhez hasonlóan a *Karcsi és a csokoládégyár*ból is készült adaptáció, méghozzá több is. Dolgozatomban a legújabb, 2005-ben megjelent *Charlie és a csokigyár* című Tim Burton által rendezett művet fogom alapul venni. Az elemzett film stílusát tekintve az 1964-ben megjelent *Charlie and the Chocolate Factory* c. könyvre hasonlít a leginkább, erőteljes hangsúlyt fektetve a Dahl írásának kritikai élére, szatirikus, groteszk atmoszférájára.

Bendő Bandi! Bendő Bandi!

Telhetetlen, bőszi briganti!

Meddig maradjon még szabály,

Hogy ez a dög zabál, zabál,

S elnyeli, amit csak lehet?

Augustus, ó, Augustus, ó,

te gusztustalan vad faló!

Ne gondolkodj, csak ebédelj,

és harapj, rágj és nyelj és nyelj!

te zsírholdó, a hájad nő.

¹² GLOTFELTY, 2020; FRYE, 1975.

¹³ ORWELL, 1946.

Nem, nem, így tovább nem mehet.
Bármekkorára hízzon ez,
Semmi örömet nem szerez
Senkinek, semmire se jó,
Ez biztosan állítható!¹⁵

Na pattanj, repülj, vár a csó!
De, kispajtások, semmi vész,
Augustus végleg el nem vész,
Augustus végleg el nem vész.¹⁴

A fent szereplő két verset az umpa-lumpák éneklik, amikor Bendő Bandi nem képes felülemelkedni a falánkságán, az első magyar fordítás és a 2005-ben készült film is a szatirikus vonalba illeszkedik bele, követve ezzel az 1964-es könyvet, ezáltal indokolttá is válik a gúnyos dalocska, amik a karakter konkrét cél nélküli telhetetlenségét hangsúlyozzák. Hasonló verseket énekelnek az umpa-lumpák minden szereplő kudarcánál, kihangsúlyozva, hogyha visszafogták volna magukat, felülemelkedve negatív jellemvonásaikon elkerülhető lett volna a balsiker.

De miért lett a szegény lány
Kiállhatatlan boszorkány?
Ki volt ki elkényeztette,
Te lány ezt véled ki tette?
A megrontó a kísértő:
Az anyád volt és apád ő¹⁶

A Csap Veruskának szóló dal, egy új kritikai szintet emel be, mivel az umpa-lumpák az utolsó versszakban a szülői felelősségre is kitérnek, utalva ezzel arra, hogy a gyerekek nem maguktól váltak „rossz gyerekké”, hanem valamilyen nevelésbeli hiányosság lehet a háttérben. Ez esetben viszont a szülők felelőssége nem elhanyagolható, ezáltal a gyermekeket részben felmenti, azt hangsúlyozva, hogy a nevelés nagyon sokat nyom a latban a személyiség alakulása során.

Ha félted gyermeked,
Legyen elved ez,
Ha félted lányod, kisfiad
E jó tanácsot megfogadd
És eleve ne engedd meg,
Hogy TV-t nézzenek,
Vagy még jobb hogyha kidobod
Az agyromboló gépdobozt!¹⁷

Roald Dahl az 1940-es években kezdett el befutni, élete pedig nagyjából egybe esik a televízió elterjedésével az Egyesült Királyságokban. Így hát szinte szükségszerű, hogy a tévéfüggő gyermek

14 Tim Burton *Charlie és a csokigyár* 2005. Warner Bros. Pictures.

15 Roald Dahl *Karcsi és a csokoládégyár* 1990. ford. Borbás Mária, Park Könyvkiadó, Budapest.

16 Tim Burton *Charlie és a csokigyár* 2005. Warner Bros. Pictures.

17 Tim Burton *Charlie és a csokigyár* 2005. Warner Bros. Pictures.

karaktere is megjelenik, valamint azon szülők kritikája, akik nevelés címszó alatt beültetik a képernyő elé a gyereket, hogy azzal kösse le magát.

A *Karcsi és a csokoládégyár*at több értelmezési síkon is olvashatjuk, pont emiatt lesz mindenki számára élvezhető, a mű ugyanis szatirikus jellege miatt több lehet mint egy gyerekkönyv, felnőttként is ugyanúgy találhatunk benne értéket, sőt mi több, számos olyan üzenetet közvetít, aminek megértéséhez és átéréséhez bizonyos jellegű élettapasztalattal kell rendelkezni. Emellett viszont a gyerekeknek is példát mutat a „jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig megbűnhődik vétkeiért” toposzt alkalmazva, ami mesék gyakori elemként jelenik meg.

Karaktererek módosításának hatása a párbeszédre – a szimbólumok változása

Mivel abból indulok ki, hogy az umpa-lumpák szerepköréhez hozzátartozik, hogy ők fogalmazzák meg a már korábban említett rétegkritikákat, így karakterük elsősorban az olvasati lehetőségek szempontjából jelentős..

„The picture showed a nine-year-old boy who was so **enormously fat** he looked as though he had been blown up with a powerful pump.”¹⁸

„The picture showed a nine-year-old boy who was **enormous**.”¹⁹

Az eredeti angol kiadás és annak a magyar fordítása, nem finomkodik, amikor Bendő Bandi testalkatára referál. A *Karcsi és a csokoládégyár* esetében a cenzúra a rétegkritika mivoltát veszi el a mesének; a megfogalmazások valóban túlzók, viszont nem véletlenül ennyire radikálisak, azaz, ha finomítjuk őket, akkor a mű abból az értékből veszít – rétegkritika kifejezése – amire eredetileg hivatott létezni. Tehát nem csak az írói autoritás, de mű tartalma is sérül, veszít eredeti jelentéséből, elvesznek a szélsőséges parodisztikus elemek, amelyek tulajdonképpen az eredeti mű groteszk hangulatának alapját képezik.

„...az umpa-lumpák bizony csintalan népség. Imádják a tréfát. És ma is ugyanazt az öltözetet viselik, mint az őserdőben. Erről nem tudtam őket leszoktatni. A férfiak, mint láthatjátok amott a folyó túlsó partján, őzbőrt viselnek. Az asszonyok zöld leveleket. A gyerekek semmit.”²⁰

Visszatérve az umpa-lumpák karakteréhez; akik korábban felnőttek és gyermekek voltak, azaz családok, a 2023-as kiadásban viszont már csak apró emberké. Az eredeti változat kritikai szempontból adhat értéket a párbeszédnek; mivel hogy az 1990-es fordításban az umpa-lumpák

18 Roald DAHL, *Charlie and the Chocolate Factory*, 1964. Alfred A. Knopf, Inc., New York. (kiemelés tőlem)

19 Roald DAHL, *Charlie and the Chocolate Factory*, 2023. Puffin Books, London. (kiemelés tőlem)

20 TRoald Dahl *Karcsi és a csokoládégyár* 1990. ford. Borbás Mária, Park Könyvkiadó, Budapest.

mint potenciális szülők, és család fogalmazzák meg a bírálatot. Tulajdonképpen egy még félig a természetes környezetében lévő faj, bírálja a kor emberének elidegenült, nagyvárosi családmmodelljét, ahol a szülők nem, vagy nem megfelelően nevelik gyermekeiket, nem keresik velük a közös hangot. Emiatt az umpa-lumpáknak adhatunk tapasztalati alapon létjogosultságot, míg ha csak apró embe-
rekként hivatkozunk rájuk, sokkal nehezebb külön fajként interpretálni őket, nem hogy családok-
ként; szülőknek és gyerekeknek. Jelen esetben ez egy tartalmi és értelmi változásként is értelmezhe-
tő, mivel az eredeti szöveghez képest itt információ is elvész, nem pedig csak árnyalatnyi változta-
tást kapnak az említett karakterek.

A szülő-gyermek viszonyon kívül a kapitalista társadalom kritikája és a mértéktelen fo-
gyasztás is megjelenik, szintén az umpa-lumpák által. A gyerekek szüleik nyomására mind valami-
lyen materiális dolgokat hajszolnak, legyen szó sikerről, élvezetről vagy anyagi jólétről, szüleik tö-
rekvéseivel a nevelés hatására, ők is azonosulni kezdenek. A műben megjelenő gyermekek *minifel-
nőtként* vannak ábrázolva, mindannyian a szüleik kicsinyített másai, egyedül Charlie viselkedik ko-
rának megfelelően, megélve a gyermekségét.

Az alaptörténet szempontjából a mű egy gyerekmese, mókás tanulsággal, arról, hogy a visz-
safogott, szelíd Karcsi a jó gyerek és hozzá hasonlóan illik viselkedni. Ha viszont mélyebben meg-
nézzük, akkor jelenik meg a satirikus, rétegkritika jellegű olvasata. A cenzúrázott változat viszont
pontosan a műnek ezen a karikaturisztikus mivoltán finomít, elmosva kritikai élet. Azaz itt a cenzú-
ra által nem csak az írói autoritás sérül, hanem a mű egy lényeges jelentésárnyalatát, mondhatni egy
teljes olvasatát is elveszíti. Itt nem pusztán a nyelvezet aktualizálásáról van szó, hanem tartalmi vál-
toztatások is bőven akadnak, amik elsőre tűnhetnek jelentéktelen, árnyalatnyi különbségeknek; így
bár a könyv csupán apró módosítások történtek, így már mégsem az a történet, aminek eredetileg
lenni hivatott. A mese minden olvasó más szinten szólít meg, az umpa-lumpák karakterének módo-
sítása viszont ezekből a rétegekből vesz el, ezzel módosíthatva a korábbi olvasati lehetőségeket.

Bár természetesen a szavak szintjén való változtatás kínálhat új olvasatokat az eddigiek he-
lyett, viszont felmerül a kérdés, hogy akkor ez már mennyiben marad az a mű aminek eredetinek
íródott. Ez felvetheti *Thészeusz hajójának*²¹ paradoxonát.

*„Thészeusz hajója egy öreg hajó, de még alkalmas tengeri utazásra. Egy napon Thészeusz elviszi azt a
hajójavító műhelybe, felújítás céljából. A hajóáccstól azt kívánja, hogy a hajótestből 1000 db palánkot
(deszkát) cseréljen újakra. A műhelynek több dokkja is van. A hajóács úgy véli, kár lenne kidobni a Thé-
szeusz hajójáról leszedett régi palánkanyagot, ezért úgy dönt, hogy az „A” dokkban álló Thészeusz-hajót*

21 A paradoxont először az ókori görög filozófusok vetették fel, a Thészeusz-monda egyik részletéből kiindulva; hogy
egy tárgy elveszíti-e az identitását, ha az alkotóelemei része vagy egésze megváltozik.

fokozatosan szétszedi, darabjait új darabokkal helyettesíti, közben az innen leszedett régi palánkokat átviszi a „B” dokkba, ahol ezekből – az eredetivel megegyező sorrendben és pozícióban – egy ugyanolyan új hajót épít össze. És ez így is történik.”²²

A paradoxonnak négy egymást kizáró megoldása lehet, miszerint:²³

1. *Thészeusz hajója* az *A* dokkból kifutó hajóval azonos.
2. *Thészeusz hajója* a *B* dokkban álló hajóval azonos.
3. Mindkét hajó azonos *Thészeusz hajójával*.
4. Egyik hajó sem azonos *Thészeusz hajójával*.

Viszont nincsen egységes megoldása a kérdésnek, minden álláspontnak akadnak egyaránt ellenzői és támogatói. Befolyásoló körülmény viszont, hogy míg egy hajó darabjai funkcionálisan lehetnek objektívan jobbak, így a változás egyértelműen pozitív a hajó funkcionalitását tekintve, addig ez egy szövegről nem mondható el, nem determinált, hogy az újítás pozitív változást von magával, bár az sem egyértelmű, hogy a szöveg veszít-e ezáltal az értékéből. Amit viszont egyértelműen ki lehet jelenten, az az hogy a szöveg szavak szintjén változik, ezáltal pedig a jelentéstartalom is befolyásolva van.

A cenzúra lehetőségei a műfordításban

Bár az általam tárgyalt könyv legújabb, 2023-as kiadásának még nincsen magyar nyelvű fordítása, a műfordítás önmagában is nagyon sok kérdést vet fel; amik nem feltétlenül kapcsolódnak szorosan a cenzúrához, mégis relevánsak lehetnek a kérdésben. Irodalmi szöveg fordításánál számos aspektust figyelembe kell venni, ezek a nézőpontok viszont gyakran vitát generálnak, legyen szó például egy archaikus szöveg átültetéséről egy másik nyelvre, esetleg egy tájsház, vagy egy akcentus megjelenítésére, amelyek más-más nyelvekben különböző módon jelennek meg, más asszociációkat vonnak magukkal. Példának okáért legyen szó egy Shakespeare korabeli nyelvezettel íródott szövegről. Fordítók körében vita tárgya lehet, hogy archaikus magyarral készüljön a fordítás és ha igen, az melyik kor nyelvezetét tükrözze, esetleg lehet-e csak egy fiktív, archaizáló stílus, amit valójában semmilyen korban nem használtak hangzása mégis régies. Ezzel szemben Nádasdy Ádám Shakespeare²⁴ fordításaiban nem archaizál, egy viszonylag modern nyelvezetet jelenít meg, ugyanis

²² ROSENBERG, 2006.

²³ Bár a két eset analógiára vonható, jelentős eltérés lehet, hogy jelen esetben nem egy fizikai objektumról beszélünk, hanem egy szellemi termékről.

²⁴ SHAKESPEARE, William 1597. *Rómeó és Júlia*, ford. NÁDASDY Ádám, Líra, 2003.

amikor Shakespeare a darabjait írta, az a nyelv amit ő akkor használt aktuális és modern volt, csak napjainkban tűnik archaikusnak.

„Narrátor: Két család, egyformán előkelő
(Verónában, hol zajlik e darab)
régi haragból újat és elő,
s polgár kezéhez polgárvér tapad²⁵

„Kar: Két nagy család élt a szép Veronába,
Ez lesz a szín, utunk ide vezet.
Vak gyűlölettel harcoltak hiába,
S polgárvér fertezett polgárkezet.”²⁶

A fent idézett két szöveg jól reprezentálja a az archaikus és a modern nyelvezet közti különbséget, mint ahogy azt a Kosztolányi fordításban megjelenő, az antik görög hagyományokra utaló *kar* megnevezés is mutatja, Nádasdy *narrátor*ával szemben, azaz nem csak a nyelvezet változik meg, hanem egy antik hagyományhoz való ragaszkodásról is lemond, annak ellenére, hogy az eredeti angol szövegben a „chorus”²⁷ szó szerepel, amit az antik görög drámák angol nyelvű fordításában a *karnak* felel meg.

Hasonló kérdés lehet a szleng és kulturális elemek fordítása, amire kiváló példa lehet J. D. Salinger *The Catcher in the Rye* című ifjúsági regénye. Már csak a címben is megjelenik egy nagyon jelentős különbség: az első, 1964-es fordítás a *Zabhegyező*²⁸ címet viseli. Az angol cím egy angol mondókára utal,²⁹ ami a magyar fiatalok többségének feltehetőleg nem ismerős, így egy teljesen új címet talált ki ami egy közmondásra referál. Ezzel szemben Barna Imre *Rozsban a fogóként* fordította a címet, ezzel ragaszkodva az eredeti mondóka szövegéhez, viszont a fordításban elvész az az utalás amire angolul reflektált a cím. Láthatjuk, hogy a két megoldás két különböző nézőpontból kiindulva értelmezte a regény címét.³⁰

25 u. o.

26 SHAKESPEARE, William 1597. *Rómeó és Júlia*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974.

27 *The complete works of William Shakespeare*, Gramercy Book, New York, 1990. Copyright By Random House Value Publishing Inc. 1975.

28 Gyepes Judit fordítása

29 Burns Robert 1784-ben megjelent *Comin' Thro' the Rye* című verse szolgál alapul.

30 Érdekes tény, hogy Holden Caulfield Barna Imre fordításában 4 cm-mel magasabb lett, ez feltehetőleg az angolszász láb, SI (*Système International d'Unités*) mértékegységrendszerbe történt átváltásának köszönhető.

Gyepes Judit fordítása	Barna Imre fordítása
gimi	isi
lány	csaj
dohány	bagó

(1. ábra: Gyepes Judit és Barna Imre fordításaiban használt szleng kifejezések összehasonlítása)

Mindkét fordító saját korának szlengjeit, fiatalos stílusát igyekezett megjeleníteni, hogy a mű egy olyan hangulatot teremtsen amivel a mindenkori fiatalság tud azonosulni.³¹

Barna Imre viszont sokkal szabadabban dolgozhatott, mivel Gyepes Judit műve még a rendszerváltás jelent meg, így az ő művében szinte egyáltalán nem jelennek meg trágár szavak, inkább csak a rossz szinonimájaként szolgáló szleng kifejezések,³² annak ellenére, hogy a kor fiatalsága minden bizonnyal káromkodni is szokott.

„Azért a Thomsen-domb tetején ácsorogtam, és nem a meccset néztem, mert nemrég érkeztem vissza New Yorkból a vívócsapattal. Én voltam a csapat vezetője, na. **Besarás.**”³³

„Ott felejtettem azon a **kurva** metrón az összes tört, az egész felszerelést meg mindent. De nemcsak én tehettem erről.”³⁴

Barna Imre fordításában fordításában Holden Caulfield már sokkal szabadszájúbb lehet. Ez a két fordítás kiváló példája annak, hogy bár konkrét cenzúra nem történt, a fordítók alkalmazkodnak a fennálló politikai és társadalmi rendnek, hogy a végeredmény abba illeszkedő legyen. Bár ezek apró különbségeknek tűnnek, mégis árnyalatnyi eltéréseket jelentenek, amik hatással vannak a teljes szöveg atmoszférájában. Ez megmutatja azt, hogy egy ártatlan műfordítás is nagy hatással van a szöveg eredeti jelentéstartamára.

A cenzúra lehetősége a nyelv modernizálásában

Számos esetben a cenzúra nem egy explicit tevékenység, nem a mű tartalmának vagy értelmezési lehetőségeinek megváltoztatása a célja, hanem pusztán csak a nyelv modernizálása. Ennek számos célja lehet, például befogadhatóbbá teheti fiatalabb olvasóközönség számára,

31 A fordításokat számos kritika éri, miszerint a magyar nyelvű művekben használt szleng nem tükrözi reálisan a tizenéves korosztály beszédmódját.

32 Gyakran használt kifejezés a tetű

33 SALINGER, J. D. 1951. Rozsban a fogó, ford. BARBNA Imre, Európa Kiadó, 2015. (kiemelés tőlem)

34 u. o. (kiemelés tőlem)

akiknek nehézséget okozhat egy archaikusabb szöveg elolvasása és megértése. A nyelvi modernizálás egyik leggyakoribb „áldozatai” a kötelező olvasmányok,³⁵ amelyekből gyakran készül rövidített változat, amik nem az eredeti mű nyelvezetét elevenítik meg, hanem a célzott korosztály számára aktuális normák szerint íródnak. Viszont ebben az esetben még, nem művek átírásáról van szó, mivel ezek a könyvek egyértelműen rövidített változatként hirdetik magukat. A cél nem az, hogy az eredeti művel való azonosság, hanem egy egyszerűsített összefoglaló fiatalabb olvasók számára.

A klasszikus értelemben vett nyelvi modernizációt Nádasdy Ádám Shakespeare fordításaihoz hasonlítanám, azaz archaikus nyelvezetű műveket adnak ki újra, viszont itt nem idegen nyelvű művek újrafordításáról van szó, hanem az adott nyelven való „újraírásról”. Tulajdonképpen valami ehhez hasonló történik a már korábban tárgyalt *Charlie és a csokigyár* 2023-as angol nyelvű kiadásának esetében is, azaz „aktualizálták” az eredeti művet; ezt viszont nem nyelvi, hanem társadalmi szempontok szerint, a pejoratívnak ítélt kifejezéseket eufemizálták, ami által a szöveg új árnyalatokat kapott, viszont bizonyos értelmezési lehetőségeiből pedig veszített.

Összegzés

Dolgozatomban a cenzúra számos megjelenési módját és aspektusát tárgyaltam, valamint azt, hogy ezek milyen hatással vannak megadott művekre. Összességében levonhatjuk a konklúziót, hogy a szövegek számos esetben esnek át valamilyen változtatáson, akár fordítás, akár modernizálás keretein belül, amik sokszor egy megadott célt szolgálnak, és amelyek mindenképp hatást gyakorolnak a mű egészének jelentéstartamára. Ettől függetlenül ezel a változások nem feltétlenül rosszak, és nem kell, hogy szövegromlást jelentsenek, gyakran a befogadhatóságot segítik – rövidített változatok gyerekeknek, műfordítások az adott nyelven nem beszélők számára – viszont az eredeti szöveg is jelentéssel bír, abban mutatkozik meg teljes valójában az, amire a mű hivatott lenni. Így megértési szempontból az eredeti szöveg ismerete egy nagyon fontos szempont lehet, mivel sok esetben minden szónak megvan a saját célja, amit egy minimálisnak vélt változtatás is torzíthat.

Valamint minden szöveg egy karképként szolgál arról a társadalmi berendezkedésről amikor a mű íródott. Így egy releváns olvasati lehetőség lehet a műveket a megadott kor ismeretében olvasni, mivel a társadalmi normák folyamatosan változnak és ami ma már lehet skandalum, az egy másik korban teljesen bevett dolog volt, így a megértés érdekében ennek tudatában kell olvasnunk. Éppen ezért fontos, hogy az eredeti szöveg se szoruljon háttérbe, az újabb verziókkal szemben,

³⁵ Ilyen rövidített kiadás például a 2023-ban megjelent *Kőszívű ember fiai – Nógrádi Gergely tollából* című kiadás. Ez egy rövidített, modernizált nyelven megjelent mű, amely számos idézetet tartalmaz az eredeti Jókai regényből.

mivel fontos üzenetet hordoz magában, történelmi értékkel rendelkezik, valamint az írónak az eredeti, saját műve, az közvetíti azt a tartalmat amit ő átadni kívánt az olvasóknak. Ennek fényében viszont elengedhetetlen a művek kontextualizálása.

Bibliográfia

Primer források

DAHL, Roald 1964. *Charlie and the Chocolate Factory*, Alfred A. Knopf, Inc., New York.

DAHL, Roald 1990. *Karcsi és a csokoládégyár*, ford. BORBÁS Mária, Park Könyvkiadó, Budapest.

DAHL, Roald 2023. *Charlie and the Chocolate Factory*, Puffin Books, London.

SALINGER, J. D. 1951. *Rozsban a fogó*, ford. BARBNA Imre, Európa Kiadó, 2015.

SALINGER, J. D. 1951. *Zabhegyező*, ford. GYEPES Judit, Helikon Kiadó, 2021.

SHAKESPEARE, William 1597. *Rómeó és Júlia*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974.

SHAKESPEARE, William 1597. *Rómeó és Júlia*, ford. NÁDASDY Ádám, Lira, 2003.

Szekunder források

BUKHINA, O. 2019. Why Are They So Afraid of Children's Books? The Subversive Power of Imagination (Part 1). *Dzieciństwo. Literatura i Kultura*, 1(2), 170-187.

BUTLER, Judith 2015. *Burkolt cenzúra és diszkurzív ágencia*, in *Performatív fordulatok*, szerk. KICSÁK Antal, LÓRÁNT Éva, és SZÉPLAKY Gerda, Eger.

EAGLETON, Terry. *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.

FRYE, Northrop. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton: Princeton University Press, 1957.

GLOTFELTY, Cheryll. "Roald Dahl's Influence on the Language of Children's Literature." *Critique Studies in Contemporary Fiction*, vol. 49, no. 4, 2020, pp. 295-309.

HILTON, Matthew. *Consumers and the State since the Second World War*. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 611, Issue 1, 2007, pp. 66.

HUTCHEON, Linda. *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*. New York: Methuen, 1985.

Irodalomtudományi Szemle 44, no. (4) 511-531.

KÁLLAY, Géza 1998. *Stanley Cavell: filozófia és irodalom mint kétely és bizalom szövegei*, Helikon

NEWTON, Adam Zachary 2007. *Narratíva mint etika*, ford. Bényei Tamás. Helikon LIII, no. (4) 578–616.

ORWELL, George. *Politics and the English Language*. London: Penguin Books, 1946.

POTTER, Rachel. *Obscene Modernism: Literary Censorship and Experiment 1900-1940*, 2013.

HALLEY, E. Janet Achieving military discharge, 1994.

ROSENBERG Jay F. Das Schiff des Theseus – Eine Fallstudie, *Philosophieren – Ein Handbuch für Anfänger*, 2006.

WeChronicle. "Exploring the Birth, Evolution, Significance, Impact, and Influence of Roald Dahl's Quirky Characters and Whimsical Tales in Children's Literature." *WeChronicle*, 2022.

